Ökrész Károly

A TEMERINI ZSIDÓK TÖRTÉNETE 1941-IG

A kezdetektől az 1848-as magyar szabadságharc bukásáig

A mohácsi csatavesztést követő másfél évszázad folyamán Temerin szerbek lakta helység volt. A törökök alatt az itt lakó családok száma 10 és 30 között mozgott, a hódoltság után, a 18. század utolsó évtizedeiben elérte a 200-at.

A kamarai falu magyarokkal való újratelepítését Mária Terézia 1767-ben kiadott úrbéri rendelete tette lehetővé, amelyben többek között szabályozták a jobbágyoknak használatra átengedett földterület nagyságát. Bácskában – így Temerinben is – nagy kiterjedésű földek maradtak az újtelepesek részére.

A magyar telepesek csoportjai 1781-től folyamatosan érkeztek, főleg a túlnépesedett felső-magyarországi megyékből, 1785-ben pedig németek is, a birodalom tartományaiból. A 18. század végén már megváltozott a falu etnikai összetétele, a szerbek száma meghaladta az 1600-at, a magyar lakosságé pedig az 1300-at.

Az 1779-ben, Bácskában végzett összeírás alkalmával megállapították, hogy a kisebb településeken csak 1-2 zsidó család él, Temerinben pedig egy sem. E szerb kamarai faluban akkor még nem éltek zsidók, első adatunk megjelenésükről 1797-ből való. Abban az évben írták össze a zsidókat a Tiszai Koronakerületben meg az azon kívül eső 10 másik helységben. Legtöbb család Topolyán (18), Hegyesen (8) meg Zentán (8) élt. Temerinből két zsidó családról történik említés, Martinus Vittenberger és Eliás Fischer családjáról. Ez is bizonyítja, hogy letelepedésük egyidejűleg történt a magyarokéval. Nem sokat változott a helyzet 1783 után sem, amikor II. József idejében meghozták a Systematica gentis judaciea regulatiót, azaz a zsidók szabad letelepedéséről és költözködéséről szóló rendeletet. Ez érthető is, hiszen a kézműves céhek nem fogadták be őket, ezért többnyire csak kereskedelemmel foglalkozhattak. Ott, ahol nem volt árutermelés, nem találták meg számításukat.

A Temerinben élő szerbek kitartóan kérték csatlakozásukat a határőrvidékhez tartozó Sajkás Kerülethez, de amikor Szécsen Sándor, a Magyar Királyi Kamara elnöke, birtokadományként az udvartól megkapta Temerint és Járekot, ez a tervük véglegesen meghiúsult. Ezért 1800 tavaszán 203 család települt át a Sajkás kerületbe, helyükbe pedig Szécsen még az évben magyarokat telepített azokból a megyékből, melyekből korábban is érkeztek betelepülők.

Valamivel több adattal szolgál az 1828-as adóösszeírás, amely szerint a mezővárosban 545 családnak volt háza, közülük 365 telkes jobbágy volt, 179 házas

zsellér, rajtuk kívül pedig volt még 51 ház nélküli zsellér. Temerinnek akkor 41 kézművese volt, 31 házas zsellér meg 10 szárazmalmos, akik a telkes jobbágyok soraiból kerültek ki. Volt hét kereskedője is, közülük négy biztosan zsidó. Meg kell jegyezni, hogy az összeírók csak az állandó lakhellyel rendelkező adózókat írták össze, beleértve a kereskedőket is. Ez utóbbiak többnyire csak a helyi igényeket kielégítő szatócsok meg szakosított kereskedők voltak. Akkortájt az árucikkek java része még a vásárokon közvetlenül a termelő és a fogyasztó között cserélt gazdát, de megjelentek már a zsidó vándorkereskedők is.

A rendelkezésünkre álló Temerinre vonatkozó öszeírásokból nem lehet mindig egyértelműen megállapítani, hogy zsidó vagy német személyekről van-e szó, mivel a 19. század elejétől folyamatosan németeket is telepítettek le a községben, a zsidóknak pedig az 1787-es kiadott császári rendelettel kötelezővé tették a német vezeték- és utónév felvételét.

Az 1828-as összeírásban három szatócs szerepel (a kiskereskedőnek az a fajtája, akinél a háztartásban szükséges mindennemű áru kapható: gyarmatáru, rövidáru, gyertya, tű, cérna stb.), közülük kettő zsidó: Grisabl Israel és Franciscus Fischer. Grisabl Israel szatócsüzlete mellett bőr- és gyapjúkereskedelemmel is foglalkozott. Ez Zsivolits Gábor temerini szűcsmesternek az úriszékhez intézett „esedező leveléből" derül ki, aki Grisabl Israeltől juhbőröket vett hitelbe azzal, hogy annak ellenértékét szűcsáruban fogja kiegyenlíteni. Az elszámolásnál keletkezett vitát kellett az úriszéknek eldöntenie. A fenti kereskedő mindenképpen azonos Grisabl Israellel, aki az 1797-es összeírás szerint még Kishegyesen élt.

A kereskedők közé sorolható – a szó tágabb értelmében – Grünwald Márkus „aprólékos árus", aki boltban árult, de időnként vásárokon és hetipiacokon is megjelent. Kereskedő volt még Müller Ádám is, akit az összeírás zsellérként jegyez, de egy 1827-ből való panaszlevélből kitűnik, hogy voltaképpen kereskedő. Mikor Újvidéken elintézte üzleti ügyeit, felkéredzkedett egy Szőregre tartó kocsira, majd a „puskaporos ház"-nál át akart szállni egy kocsira, amely Temerinbe tartott. A kocsissal azonban összekülönbözött az útidíjon, aki ütlegelni kezdte, de szerencsére a temerini kocsi utasai védelmükbe vették, és hazahozták Temerinbe.

Zsidó volt Oblath Jakab kelmefestő is. Ez egy régi céhkönyvből derül ki, amely adatokat tartalmaz az 1846 és 1870 között inasnak szegődött fiatalokról és felszabadult legényekről. Egy 1855-ből származó bejegyzés szerint a temerini származású Oblath Jakab izraelita három évre szegődött el inasnak Tóbiás József asztalosmesterhez, azzal a megjegyzéssel, hogy három évet már le is töltött, így besorolták a felszabadított inasok sorába, vagyis „legény állapotba" került. Ő lehetett az 1828-as összeírásban szereplő Oblath Jakab fia. 1828-ban minden bizonnyal nagyobb lehetett a zsidó családok száma, mert a kalocsai érsekség eléggé megbízható sematizmusa szerint 1830-ban Temerinnek 57 zsidó lakosa volt (a közel 6500 lakos közül). Miután a házatlan zselléreket név szerint nem írták össze, 10–12 lehetett a zsidó családok száma.

Temerin lakosainak száma a 19. század folyamán – különösen annak első felében – igen ingadozott. A járványok és betegségek (például az 1831-es kolerajárvány) meg egyéb természeti csapások (jégverés, szárazság, áradás) nehezítették

meg életüket, ezért kisebb-nagyobb csoportokban más vidékre is kirajzottak. Az ínséges évek nem kedveztek a helyi kereskedelemnek, sem a gabona- és jószágpiacnak, így érthető, hogy ez kihatott a zsidó lakosság számának alakulására is.

A magyar szabadságharcot megelőző néhány esztendőben a helyzet valamelyest rendeződött. Temerinnek közvetlenül a felégetése előtt közel 7000 lakosa volt, közülük 68 zsidó. A mezőváros 1848. augusztus 30-án a tűz martaléka lett, a lakosság pedig zömmel Felső-Bácskába menekült. A zsidó lakosság is osztozott Temerin népének sorsában, s nagyobbik része ugyancsak a szomszédos, a harcoktól megkímélt helységekben, rokonoknál talált menedéket.

A harcok elmúltával a szabadságharc bukása után – 1850 telén – és a következő év kora tavaszán, Temerin lakossága visszatért üszkös, romokban heverő falujába, és hozzáfogott a romok eltakarításához és a házak újjáépítéséhez. A károk helyreállítását pénzben, élelemben és anyagban az érintetlenül maradt Duna menti helységek meg az állami hatóságok is segítették.

A KÖLCSÖNÖS MEGBECSÜLÉS IDŐSZAKA (1850–1920)

A lakosság lélekszáma a visszatérésük utáni első évben (1851-ben) több mint ezerrel megcsappant, míg a zsidóké megfeleződött – csak mintegy harmincan tértek vissza lerombolt otthonaikba. A zsidóság mindig is szerves részét képezte Temerin lakosságának: éppúgy otthona volt, mint a magyaroknak, németeknek. A szabadságharc után az első feladatok egyike a romossá vált plébániatemplom helyreállítása volt, amelyet ideiglenesen alkalmassá kellett tenni istentisztelet tartására, vagyis újjáépíteni a beomlott boltozatot és a leégett tetőt. A gyors segély mind a földesúr, mind az állam részéről elmaradt, de *„... találkozott ez év nyarán egy becsületes zsidó ember – sajnos nevét elfeledtem – ki adott a temerinieknek építőfát, fenyőket háromévi lefizetésre"* – idézzük Novák Antal, egykori temerini plébánost.

Igen értékes számunkra az 1854. évi házösszeírás, mert felsorolja a háztulajdonosok, vagyis a családfők nevét. Temerinben akkor 855 ház volt. A nevekből ítélve több mint tízről biztosan megállapítható, hogy zsidó családé volt. Közülük többen már az 1828-as összeírásban is szerepeltek, vagy azok leszármazottai voltak, mint pl. Oblath Jakab, Müller Ádám, ami több évtizedes folytonosságukat bizonyítja. 1858-ban a népesség száma újra elérte a szabadságharc előttit, a 7000-et, s közülük 87 volt a zsidó. Ahogyan a 19. század végén növekedett a mezőváros gazdasági ereje, úgy növekedett a lakosság száma is, elérte a 10 000-et (a zsidók száma pedig a 150-et, sőt egy évben, 1897-ben, a 180-at is).

A temerini zsidók szinte kivétel nélkül kereskedelemmel foglalkoztak. Erre bizonyítékul szolgálnak az újvidéki anyakönyvi kerület 1886 és 1891 közötti magyar nyelvű születési anyakönyvei, amelyek jegyezték a szülők foglalkozását, sőt születési helyét is. A korábbi évekből fennmaradt német nyelvű anyakönyvekben ilyen adatok nincsenek. A bejegyzett apák (egy asztalos kivételével) mind kereskedéssél foglalkoztak, s túlnyomó részük a környező településekről, Veprődről, Petrőcről, Kúláról, Kucoráról, Pirosról, Kiszácsról és Verbászról származott.[1] Ebben és az előző években (1877 és 1885 között) a németül vezetett

Adok tehát azért is:

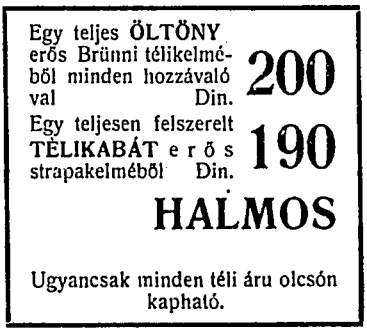

Halmos nyílt levele

anyakönyvekben található vezetéknevekből ítélve e családok – leszármazottaikkal együtt – itt éltek, s az itteni temetőben vannak eltemetve. 1942-ben a holocaust áldozatául estek a Reiter, a Guszmann, a Schosberger, a Barkány, a Kohut, a Czilczer, a Hirschl, a Wurmzer, a Treuer, a Widrich, a Guttman, a Ruff, a Müller, a Schlezinger, a Kohn, a Fischer, a Grün, a Deutsch, a Löbl, a Krishabel, a Weinberger, a Grosz, a Pollák és több más zsidó család tagjai.

A 19. század utolsó évtizedeiben a zsidók már jelentős szerepet játszottak nemcsak a városka gazdasági, hanem társadalmi, kulturális és egészségügyi életében is. Ez utóbbit igazolja, hogy Temerin és Járek közös orvosi szolgálatát az 1880-as években Deutsch Emánuel látta el. 1896-ban hunyt el, és sírja ma is megvan a zsidó temetőben.

Az első temerini gyógyszertár 1864-ben nyílt meg, ez volt a Szentháromsághoz címzett patika, amelyet Widrich-patikaként emlegettek. Az első gyógyszerész a családból Widrich Soma volt, aki 1858-ban született, és 1927-ben halálozott el. Utána László és Juliska folytatták édesapjuk hivatását, egészen 1947-ig, az államosításig.

A 19. század első felében megtelepült zsidó családok gyermekeinél és azoknál is, akik később jöttek a környező bácskai helységekből, a magyar hatás érvényesült a korábbi német felett, a magyar nyelv volt a domináns. Ugyanakkor híven ragaszkodtak zsidó önazonosságukhoz, hagyományaikhoz, vallásukhoz. Imaház létezéséről 1878-ból vannak adataink, de a hitközség és imaház már jóval előbb létezhetett. Az 1892-es kataszteri térképen a katolikus egyház telkétől (amelyen a plébániatemplom épült) délre egy keskeny zsákutca túlsó oldalán volt az izraeliták telke, az utca vonalán derékszög alakú házzal. Az épületet Dávid-csillaggal jelölték meg a térképen. Ebben az épületben kapott helyet az egy tantermes iskola. A 20. század elején épült fel a telek udvarában az új imaház (zsinagóga), amelyet az 1950-es években bontottak le.

A hitközség mindenképpen előbb alakult meg, hiszen a hitközségek tulajdonképpen a zsidó községeket váltották fel az 1867-ben, valamint 1895-ben hozott

Widrich hirdetése a Temerini Újságban

Emancipáció és *Recepció* néven ismert törvények életbelépése után, amelyek kiegyenlítették a zsidók jogait az ország többi lakosáéval, és egyenrangúvá tették az izraelita felekezetet a többi elismert felekezettel. Temerinben már 1856-ban létezett zsidó község, amely az izraeliták közigazgatási, vallási és adminisztratív ügyeit intézte. Ez abból az értesítésből derül ki, amelyet a község 1856. december 15-én küldött a járási hatóságoknak, amelyben arról értesíti őket, hogy a zsidó község megválasztotta elöljáróját, bíróját.

A kis közösségnek nem volt rabbija, sőt eleinte kántora sem. Amikor még nem volt kántor, akkor valamely alacsonyabb vallási képzettséggel rendelkező személy végezte az istentisztelettel kapcsolatos feladatokat, meg a metsző (sakter), a körülmetélő, a névadó stb. munkáját. Az anyakönyvi bejegyzések szerint hitközségi alkalmazott volt 1878 előtt Grósz Salamon Kucoráról; 1878 és 1882 között: Wolf Friedman; 1882 és 1886 között: Szóbl Löwy kántor; 1887 és 1890 között: Weinman Benjamin metsző; 1891 és 1894 között: Schönbluch Herman (József) kántor, majd Itzkovits Ignác kántor. Weinman Pelénfaluban Nyitra megyében, Itzkovits Kis-Csongován Ugocsa megyében, Schönbluch pedig Bardicsevón, Oroszországban született.

Felvetődik a kérdés, hogy az 1867. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés vagy Országos Zsidó Kongresszus után miként szerveződött meg a temerini zsidóság. Mennyire tartott ki a vallási dolgokban meg nem alkuvó ortodox irányzat mellett, illetve mennyire állt a neológok befolyása alatt. Ez utóbbiak modernebb felfogásúak, centralisztikus irányultságúak voltak a vallási előírásokban, akik a rituálékban könnyítéseket vezettek be. Minden jel arra utal, hogy a temerini zsidóság újabb nemzedéke a századforduló után ezt az irányt követte. Így például a temetőben a 20. századi sírok között csak elvétve találunk ortodox jellegűeket. Ha a 19. század végén volt is befolyásuk az ortodoxoknak – márpedig erre utal egyes hitközségi alkalmazottak származási helye –, befolyásuk idővel mérséklődött. Nem volt külön imaházuk, ami más helységekben is gyakori volt. A megosztottság és elkülönülés a két irányzat között már azért sem lehetett éles, mert a közösség aránylag kis létszámú volt.

Az első adat a zsidó elemi iskola létezéséről 1893-ból maradt fenn, s belőle az is kiviláglik, hogy jóval korábban épülhetett. Az említett dokumentum egy kérelem, amelyet a zsidó hitközség elnöke, Guszmann Károly nyújtott be a községi képviselő-testületnek: *„Régi és meg nem felelő népiskolánkat, mely hygiéniai tekintetben fenn nem állhat, rozzant állapotából egy a mai kornak megfelelő épületté*

akarjuk emelni; de tekintve csekély számú és vagyonos tagokban, úgy sem bővelkedő hitközségünket, úgy nem vagyunk egyedül képesek ezen új épület helyreállításához szükséges költségeket fedezni, azért azon alázatos kéréssel bátorkodunk a tek. képviselőtestület elé járulni, kegyeskedjék iskolánknak, a magyar nemzeti érzést és kultúrát ápoló hajlékunknak újra való felépítéséhez némi segély-összeggel hozzájárulni."

Lakatos Péter községi jegyző arra szólította fel a képviselő-testületet, hogy méltányolja az izraelita hitközség kérelmét, mert ők korábban nemcsak a római katolikus hitfelekezeti iskolák fenntartásához járultak hozzá, hanem a fiúiskolák gyökeres tatarozásához és kibővítéséhez is. Ezért méltányos volna, ha a képviselő-testület a kérelmet tekintetbe venné, és azáltal támogatná a zsidó közösség nevelési és nemzeti törekvéseit.

A képviselő-testület támogatta a kérelmet, és egyhangúlag megszavazta a községi elnök által előterjesztett 150–200 forintnyi segély magasabb összegét.[2]

A két felekezet közötti jó kapcsolatokra utal, hogy ezekben az években választották meg Zittl Róbertet, Temerin széles látókörű plébánosát (akinek egyébként nagy szerepe volt a tanügy fejlődésében) a zsidó iskola igazgatójának. Ez akkortájt országos viszonylatban is egyedülálló eset volt.

Zittl utóda, Mihálovits Endre plébános idejében az 1900-as évek elején mozgalom indult a már szűknek bizonyult plébániatemplom kibővítésére meg a második templom építésére. Egy alapot hoztak létre erre a célra, hogy az egyházi forrásokból, valamint a gyűjtés útján befolyt pénzből valóra váltsák a tervet. A gyűjtés nem volt eredményes, csak 20 000 korona jött össze. Ennek az összegnek a legnagyobb részét is a zsidó hitközség tagjai adományozták.[3]

A magyar szellemiség még az első világháború után is uralkodó volt a zsidó felekezeti iskolában. Ezt a szellemet Kohut Salamon tanító ápolta, terjesztette és testesítette meg, aki több évtizeden át osztatlan tagozatban oktatta a tanulókat. Az oktatás színvonalas volt, a tanulóknak a fele nem volt zsidó, mert több német gyerek járt oda Járekról, hogy megtanuljon magyarul, temerini magyar gyerekek pedig németül. A tanítás nyelve magyar volt, de ott németet is tanítottak, míg a magyar iskolában nem.

Temerin művelődési életében, a 19. század utolsó évtizedétől kezdve, amikor megalakult a Műkedvelők Társasága (1892), a zsidó értelmiségiek egy csoportja is bekapcsolódott a munkába. A szereplők között volt Ronny Irma, Hajtmann János, Riesz György, Hermann Róza, Poosz Juliska és Reiter Ernő.

A temerini zsidók tevékeny résztvevői voltak a különböző humanitárius akcióknak. Ezt bizonyítja a József királyi herceg szanatórium helyi fiókjának megalakulása. Ez az országos egyesület 1903-ban alakult a tüdővész leküzdésére. Nemcsak ismeretterjesztő tevékenységet fejtett ki, hanem népszanatóriumokat és tüdőgondozó intézeteket is alapított. Az 1907-ben megalakult temerini fióktestület alelnökévé Reiter Vilmosnét, a zsidó hitközség elnökének a feleségét választották. A tagok között kaptak helyet a tekintélyes zsidó feleségek: Kohn Dávidné, Schossberger Ignátzné, Schossberger Simonné, ifj. Guszmann Vilmosné, Widrich Sománé, Halmos Ernőné, Czilczer Emilné és Kohn Józsefné. A legnagyobb egyetértésben dolgoztak a társadalmi egyesület magyar és német tagjaival.[4]

A helybeli zsidóság úgyszólván egytől egyig magyarnak vallotta magát, de ugyanakkor zsidó öntudatukat is megőrizték. Példa erre, hogy nem fogta el őket a névmagyarosítási láz, mint ahogy az több nagyobb magyar városban történt. Közülük csak egyesek, az itteni családok elszármazottai magyarosították nevüket. Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1900-as évek elején Fischer Izrael a Halász, Kohn Béla a Komlós, 1934-ben pedig Magyarországon Guttmann Zsigmond a Galsai, Kohn Gyula a Kertész nevet vette föl.[5]

Az első világháborúban a temerini zsidók is becsülettel megállták helyüket a harctereken, többen kitüntetéssel tértek haza, mint Czilczer Dezső és Schossberger Simon.

ÉLET A KIRÁLYI JUGOSZLÁVIÁBAN (1920–1940)

A temerini zsidóság ugyanúgy élte meg az impériumváltást, mint az itteni magyarság. A bizalmatlanság irányukban is ugyanúgy kifejezésre jutott az új államhatalom részéről, mint a magyarokkal szemben. Azt még csak fokozta, hogy a fiatalabb nemzedék soraiban többen baloldali eszméket vallottak, s azt nyíltan hangoztatták. Köztük volt Guszmann József és Treuer Sándor.

Guszmann József, a jómódú temerini kereskedő fia már egyetemista korában bekapcsolódott a baloldali mozgalomba. Brnóban végzett egyetemi tanulmányai során alkalma nyílt megismerkedni a baloldali eszmékkel, s amikor mint vegyészjelölt hazatért Temerinbe, főleg az iparos fiatalság körében propagálta eszméit. A csoportot, amelyet Guszmann alapított, leleplezték. 1930-ban vádat emeltek ellene, mert lázító propagandát folytatott, s mert szította az erőszakot a fennálló hatalommal szemben. A bíróság kétévi börtönbüntetésre ítélte.[6]

Az első világháború előtti években egészen a húszas évek elejéig a kereskedelemben túlsúlyban voltak a zsidók, de később a magyarok és németek az új üzletek egész sorát nyitották meg, amely feszültséget okozott az érintettek között. Ezt igazolja egy, a Temerini Újság Nyílttér rovatában megjelent nyilatkozat, Halmos rőfös- és készruhakereskedő részéről: *„Zimmermann Ferenc helybeli kereskedő doboltatásának szövegébe az érdemes községi elöljáróság tudta nélkül felekezetiséget vont bele, amidőn zsidó politikának nevezi eljárásomat, hogy a szegényebb sorsú lakosságnak olcsón, jóminőségű portékát bocsájtok rendelkezésére. Mivel ezen ügyet magasabb fórum fogja eldönteni, itt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a nevezettnek, akit zsidók tanítottak és évekig azok kenyerét ette, és még ma is támogatják, legkevésbé sincs oka ily meggondolatlanul eljárni. Egyebekben a m.(élyen) t.(isztelt) vevőközönségre bízom nevezett ezen undorító formájú eljárásának kellő megítélését."*[7]

A temerini zsidó kereskedők közül egyeseknek több üzlete is volt, a többiek is a konjuktúrához és a konkurenciához igazodva gyakran változtatták profiljukat. Czilczer Dezsőnek vegyes-, rőfös- és vaskereskedése, Guszmann Albertnek és Wurmzer Miklósnak vegyeskereskedése és vendéglője, Müller Ignácnénak, Guszmann Bélának és Schossberger Manónak pedig vegyeskereskedése volt. Czilczer Dezső és Schossberger Manó a nyers bőrt is felvásárolta. Fakereskedő volt

Wurmzer Miklós

Reiter Vilmosné

Kohut Jánosné

Kohut János

Treuer Ferenc, Lukács Andor és Kohut János. Ez utóbbinak mészégetője is volt. Gabonakereskedő volt Guttmann Ignác és Reiter Ármin. A legtekintélyesebb nagykereskedéssel is foglalkozó üzletember Schossberger Simon volt, aki társával, Hirschl Edével nemcsak Temerinben, hanem környékén is baromfi (főleg liba) és tojás felvásárlásával foglalkozott. A vágott baromfit meg a tojást külföldre szállította, 1933-ban 9 vagon libát Angliába és 19 vagon tojást Franciaországba exportált. Simon édesapja, Ignác fiatal korában szegény „tojásos zsidó"-ként kezdte pályafutását, de még idős korában is személyesen vásárolta fel a tojást (a fia részére) a piacon.

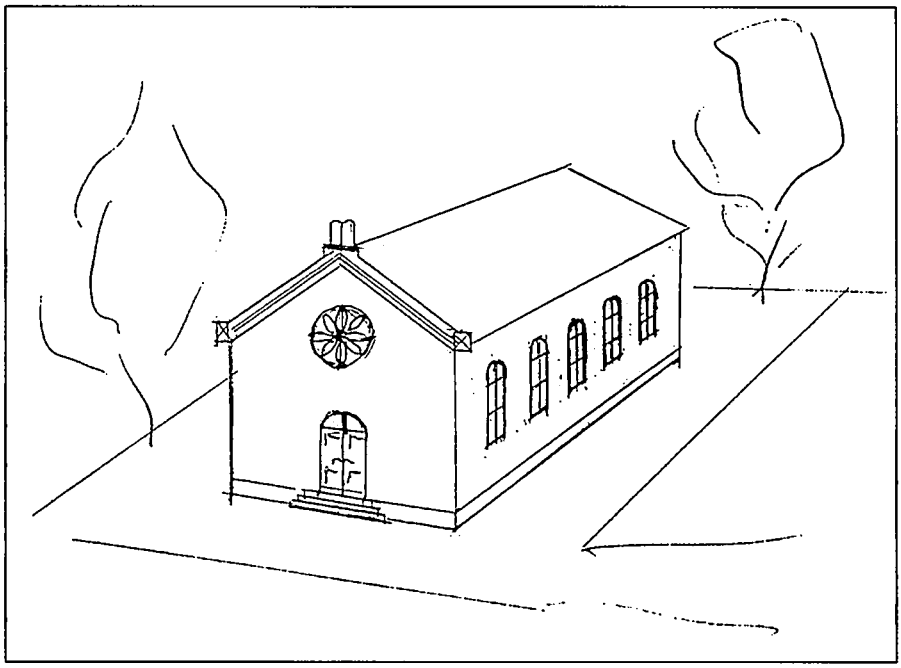

A temerini zsinagóga (Schossberger Pál rajza)

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a mezőgazdasági termelés jelentősége, ezen belül az állattenyésztés fejlettsége megkövetelte az állandó állatorvosi szolgálatot. Közvetlenül a világháború után, 1919-ben Temerin körállatorvosa Zelmánovics Jakab volt, aki a mai Szlovákia területéről származott, és Budapesten szerezte meg az állatorvosi diplomát. Megbecsült, köztiszteletben álló szakember volt, 1928-ban hunyt el munkája során szerzett fertőzésben. Fia, Zelmánovics György, aki Temerinben született, apja halála után hatéves korában édesanyjával Zomborba költözött, majd neves újságíró lett Zágrábban. Emlékezetében hihetetlen pontossággal megőrizte, a falu központi részében melyik házban ki lakott, élményeit szülőfalujáról sohasem felejtette el, egész életében azzal élt, és szívesen beszélt róla.[8]

A kereskedelem és a kisipar fellendülésével Temerinben több pénzintézet alakult. A legrégibb az 1893-ban létesült Temerini Első Előleg Szövetkezet volt, amely a második világháborúig működött. A húsztagú vezetőség tagjai 1928-ban nagy tekintélyű magyar és német iparosok, kereskedők, tisztviselők meg zsidó üzletemberek voltak: Czilczer Dezső, Wurmzer Miklós, Guszmann Albert és Reiner Gyula.

Az előbbiekben már szóltunk a temerini műkedvelő színjátszás kezdeteiről a 19. század végén és a 20. század elején. E mozgalom az 1930-as években sosem látott fejlődésnek indult, és ebben nem kis szerepe volt a zsidó értelmiségnek. A műkedvelő színjátszók, főleg a Temerini Torna Club (a későbbi TSK) keretében voltak a legtevékenyebbek, és sikereiket elsősorban rendezőjüknek, Kohut Jánosnak köszönhették, aki két évig Budapesten színházi berkekben tevékenykedett. Az ő érdeme, hogy a temerini műkedvelők a jugoszláviai magyar műkedvelők között igen előkelő

Imaszíj

helyet vívtak ki maguknak. Rendezésében került bemutatásra több operett és zenés színdarab: a Marica grófnő, a Csárdáskirálynő, a Viktória, a János vitéz, a Nem élhetek muzsikaszó nélkül, a Mágnás Miska, a Süt a nap című darab stb. A húszas évek elején Temerinben rendezett dr. Szegőné, dr. Treuer László és dr. Mandl Endre is. A magyar és német ajkú szereplők mellett gyakran fellépett Schossberger Jolán, Slezinger Ilona, Halmos Eszti és Halmos Kati. Kohut Jánosról meg kell említeni, hogy a Szabadkán megjelenő Jugoszláviai Magyar Könyvtár, Városok... Falvak című kötetébe ő írta a Temerinről szóló helytörténeti cikket.

A sorsközösséget jól jellemezte az az esemény, amely 1931. június 28-án játszódott le Temerinben. Az itteni magyarság is csatlakozott a Szántó Gábor szabadkai orvos által szervezett mozgalomhoz, hogy Vajdaság-szerte a magyarok gyűléseken hűségnyilatkozatot fogadjanak el, amelyben kifejezik lojalitásukat a király és Jugoszlávia iránt. Varga János községi bíró beszédében kiemelte: *„(...) eleget teszünk kötelességeinknek, amivel szemben csak az a kérelmünk, hogy ugyanannyi jogot kapjunk, mint polgártársaink, és velünk épp úgy bánjanak, mint velük"*. A távirat aláírói között – amit a dunai bánnak küldtek el a temerini magyarok nevében – ott volt Wurmzer Miklós is.[9]

A sportéletben is aktívak voltak, a TSK vezetőségében találjuk Treuer Lászlót, Treuer Károlyt, Widrich Lászlót, Kohut Jánost, Szegő Jenőt, az 1930-as évek vége felé pedig Guszmann Józsefet is. A sportszakosztályok közül a sakkban dr. Treuer László, a teniszezők között pedig Treuer László és Widrich László voltak a legeredményesebbek.

A továbbiakban meg kell emlékezni a temerini zsidóság szolidaritásáról a különböző gyűjtési akciókban is. Ezek az akciók akkor igen gyakoriak voltak, máshogy nem is lehetett volna fenntartani és működtetni a különböző intézményeket és tevékenységeket. Elsősorban a gazdasági válság okozta szegénységet, ínséget kellett enyhíteni. Tíz éven keresztül, 1930 és 1940 között működtek az ún. ingyenkonyhák, ahol eleinte csak a szegény sorsú iskolás gyerekek kaptak hetente ötször meleg ételt, ebédet. Voltak évek, amikor a téli hónapok végén a munkanélküliek között

felütötte fejét a nyomor, kiürültek a szegényes éléskamrák, és akkor a felnőttek is, főként az öregek, ott étkeztek. A gyűjtés a konyha részére a téli hónapokban folyamatos volt, ki pénzben, ki természetben segített. A helyi lap megjelentette az adakozók nevét, a temerini zsidók – kivétel nélkül – hétről hétre ott voltak az adakozók között. A Vöröskereszt szervezte az akciót, ennek sok évig dr. Mandl Endre volt az elnöke.

A zsidók ott voltak az első adakozók között, amikor a Gazdakör a szabadkai Népkör kezdeményezésére gyűjtést szervezett a tanítói pályára szándékozni lépő szegény sorsú magyar gyerekek számára, a tanonciskola végzős tanulóinak megjutalmazására, az Ipartestület otthonának megvételére meg Kováts Antal költő, tanító síremlékének a felállítására.

A katolikus egyházzal való jó viszony a mindennapi életben is megnyilvánult, hiszen segítették a plébániatemplom kórusának kibővítését, ugyanakkor az ünnepélyeket is kihasználták a kapcsolattartásra. Így, amikor Kopping Gáspár plébánost 1937-ben ezüstmiséje alkalmából köszöntötték a különböző testületek vezetői, a zsidó hitközség nevében ezt Kohut János tette meg. Jól jellemezte ezt a vallási toleranciát egy mélyen vallásos öreg zsidó az alábbi mondással: *„Élni és élni hagyni másokat."*[10]

A zsidó hitközség elnöke 1933-ban dr. Mandl Endre, alelnöke Czilczer Dezső, titkára Kohut János; a Szentegylet elnöke dr. Treuer László, alelnöke Schossberger Manó, pénztárnoka pedig Guttmann Ignác volt. Az 1940-es években a hitközségi elnök Schossberger Simon, az alkalmazott pedig Stern Sámuel volt.

Már foglalkoztunk azzal, hogy a zsidók milyen fontos szerepet játszottak a község egészségügyi szolgálatában. Az első világháború után dr. Szegő Jenő 1929-ig volt községi orvos, majd őt követte rövid időre dr. Mandl Endre. Ekkorra már a temerini zsidó kereskedők fiainak sorából is kerültek ki orvosok. 1931. június 3-án a würzburgi egyetemen Treuer László, Treuer Ferenc fia kitűnő eredménnyel tette le az orvosdoktori vizsgát, és rendelőt nyitott a volt öreg patika épületében, a főutcai Treuer házban 1932 decemberében. 1931 novemberében Schossberger Ferenc szerzett orvosi diplomát a berlini egyetemen.

1930-ban Stojan Manojlovićot választották meg községi orvosnak, akinek halála után 1940-ben pályázatot írtak ki erre az állásra. Ennél a választásnál már megmutatkozott a nemzetiségi alapon történő megosztottság, főleg a községi vezetőségben. Az bizonyos mértékben tükrözte az akkori politikai viszonyokat is. A községi orvosi állásra pályázók közül hárman kerültek be az esélyesek közé. A közvélemény (s annak a helyi lap is hangot adott) dr. Treuert látta a legesélyesebbnek, mert ismert volt és temerini, a másik kettő pedig vidéki. A képviselő-testületben Treuer mégsem kapott egyetlen szavazatot sem. Szarvas Vince szenttamási orvosra 26-an szavaztak, magyarok és németek, a csúrogi harmadik jelöltre 8-an, négy szerb és négy magyar.[11]

Az akkori antiszemitizmusról Treuer László jóval később, a második világháború után, egyik beszélgetés során megjegyezte, hogy az a helybeli intelligencia egyes képviselőinél jelentkezett. Ezzel kapcsolatosan külön megemlítette Fernbach Péter temerini földbirtokost.[12] Ennek volt is alapja, mert őt 1942-ben felelősség terhelte a temerini zsidóság kiirtásáért. Antiszemitizmusát igazolja Szirmai Károlynak, a Kalangya szerkesztőjének a megjegyzése, hogy a folyóiratot Fernbach Péter zsidó

lapnak tekintette, és a neki küldött példányt felvágatlanul visszaküldte. Egyébként a hazug vád miatt levélváltásra is sor került közöttük, súlyos szavakkal.[13]

Dr. Treuer azt is megerősítette, hogy a helybeli zsidóság úgyszólván egytől egyig magyarnak vallotta magát, és az anyanyelve is magyar volt.

A jobboldali politika erősödését országos szinten a zsidótörvény meghozatala jelezte 1940-ben, amely elsősorban a zsidókat akarta kiszorítani a kereskedelemből. Megromlottak az emberek közti viszonyok, s az az élet minden területén éreztette hatását, a kultúrában, a sportban és a közéletben. Így érkezett el 1941 áprilisa.

A TEMERINI ZSIDÓ TEMETŐ

Ravatalozó

A temerini zsidóságnak egyedüli tárgyi emléke, amely ránk maradt, a temető. Olyan állapotban van, hogy nyomon követhetjük (1940-től 70–80 évre visszamenőleg) a helybeli zsidóság vallási életében, nyelvhasználatában beállt változásokat, valamint társadalmi helyzetük és vagyoni állapotuk alakulását.

A katolikus nyugati temető mellett húzódik, annak nyugati oldalával határos, a kettőt egyméteres árok választja el egymástól. A temető drótkerítéssel és akácfasorral volt körülvéve.

Dél felől, a Perczel Mór utcából nyílik a bejárat, s ott van a ravatalozó is, a halottasház mellett. Az 1892. évi kataszteri térképen a temető nyugati sarkán egy másik épület volt berajzolva. A mostani halottasház később épült, amikor a temető környékét lakóházakkal építették be, és utcát nyitottak.

Reiter Vilmos sírja – Itt nyugszik Reiter Vilmos, élt 69 évet, meghalt 1929. febr. 25., gyászolják felesége és gyermekei és a temerini zsidó hitközség, melynek 5 évig elnöke, 10 évig díszelnöke volt. Nyugodjék békében, Reiter Vilmosné, szül. Guszmann, élt 69 évet, meghalt 1933. III. 22.

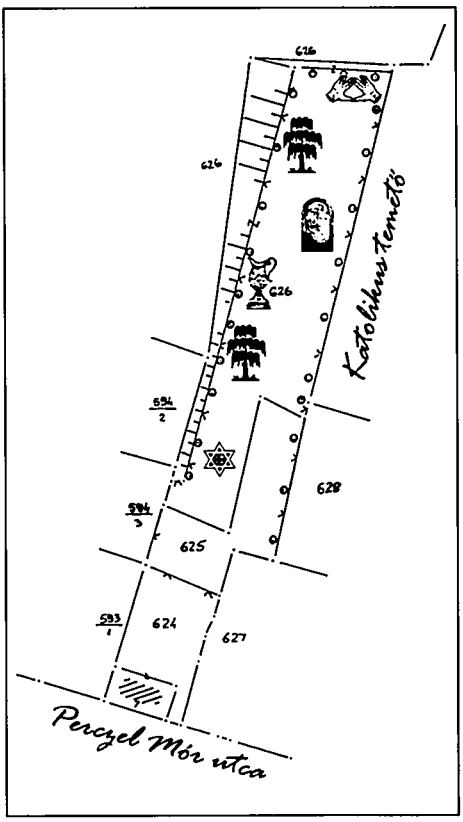

A temető a sírok elhelyezésével

Köszönetnyilvánitás.

Köszönetet mondunk minden jóbarátunknak, ismerősöknek, a jó szomszédoknak, az „Előlegszövetkezetnek", a Vendéglős egyesületnek és mindazoknak, akik felejthetetlen drága jó férjem, illetve apánk elhunyta alkalmával részvétükkel felkerestek, mély fájdalmunkat enyhiteni igyekeztek és drága halottunkat utolsó utjára kikisérték.

Temerin, 1936. junius 6.

A gyászoló Wurmzer család.

Wurmzer-köszönetnyilvánítás

A temető keleti részében egy, a nyugatiban két sor sír található. Az összesen 118 sírkő zöme jó állapotban van, kivéve mintegy tízet, amelyek ledőltek, de helyreállíthatók. A temető nyugati felének közepe táján vannak a legrégibb ortodox sírok, az 1860–70-es évekből. A sírkövek álló téglalapok félkör alakú záródísszel és rózsaszín erdélyi márványból, homokkőből, mészkőből készültek. A sírkövek felső kétharmada van kidolgozva, az alsó része pedig földbe ásva, alap nélkül, a sírhantok kiegyenlítődtek a föld felszínével. Mintegy 25 ilyen ortodox sír van, ebből csak 20 héber, a többi pedig héber és német feliratú. Mintegy 15 nem ortodox jellegű, héber és német feliratú, az 1880–90-es évekből származó sírkő van a temetőnek ebben a részében. A többi 1880 és 1941 közötti héber–magyar feliratú sír, a temető északi és déli részén fekszik. Ezek a kétnyelvű sírok már változatosabb formájúak, műkőből, márványból készültek.

A fentiekből is látható, hogy a sírkövek anyaga, formája, feliratozása jelzésértékű, mutatja, mely korhoz, mely vallási irányzathoz tartoztak a közösség tagjai. A hagyományos sírköveknek a forma és a felirat adja meg a díszét, a későbbieken már megjelennek a különböző vésett motívumok, jelezve az elhunytnak a vallási életben betöltött szerepét, valamint a vallási hovatartozását.

A temerini temetőben is többféle szimbólumot láthatunk. Ezek közül mélyebb értelmű, rituális jelentőségű az áldást osztó két kéz és a kancsó. A magasba emelt kezek mutató- és középső, illetve gyűrűs- és kisujjai zártak, a két hüvelykujj pedig összeér. Ezzel a jellegzetes mozdulattal áldották meg a kohaniták (a magukat Áron nemzetségéből származtató papi családok tagjai) az imaházba, zsinagógába belépő híveket. Három ilyen kohanita sír van a temető északi végének nyugati sarkában, kettő pedig a déli részén. Négy sírban a Kohn család halottai nyugszanak. Az elhelyezés nem véletlenszerű, ugyanis a vallási előírások szerint a kohaniták nem léphettek a temetőbe, kivéve, ha közeli hozzátartozókat temettek, mivel a temető tisztátalannak számított. Hozzátartozóik iránti kegyeletüket csak a kerítésen kívülről róhatták le. Négy sírkőre kancsó van bevésve, ami az elhunyt levita származására utal. Ők a lévi törzs tagjai voltak, akik a templom előcsarnokában a papi áldásosztást megelőzően leöblítették a kohaniták kezét. A jelképek közül leggyakoribb a fűzfa, a szomorúság, a gyász jele. A legutoljára temetettek síremlékein (1920 és 1941 között) szinte kivétel nélkül van Dávid-csillag, a zsidó identitás jele. A legenda szerint e jelet Dávid király vésette katonái pajzsára, így került a köztudatba, mint a zsidó identitás jelképe. A gyerekek sírköveit virágmotívumok (bimbózó rózsaszál) díszítik.

A temető a temerini zsidóság kegyeleti helye, s egyedüli emlékeztető arra, hogy itt élt egy kis békés, szorgos közösség, amely másfél évszázadon át hozzájárult Temerin szellemi és anyagi fejlődéséhez, mígnem fasiszta eszmék áldozata lett. Az utókornak éppen ezért őriznie, ápolnia kell emlékét.

JEGYZETEK

[1] Újvidéki izraelita anyakönyvi kerület anyakönyvei – Újvidéki szolgabírói járás: házassági (német) 1878–1886, születési (német) 1877–1885, születési (magyar) 1886–1896, elhalálozási (német) 1877–1885.

[2] A temerini képviselő-testület jegyzőkönyve 1893. július 6-i üléséről

[3] Az Újvidéken megjelenő Délbácska 1923. július 26-i és 29-i számában cikk jelent meg abból az alkalomból, hogy gyűjtés indult új harangok öntésére a világháborúban elrekvirált harangok helyére. A gyűjtés nem járt sikerrel. A cikkíró felvetette a kérdést, szükség van-e újra Reiter Vilmosokra (az izraelita hitközség akkori elnöke), hogy híveivel adakozzanak a katolikus nagyközség vallási céljaira, ugyanúgy, mint az 1900-as évek elején a második templom építésére, amikor a vallási alapba önkéntes adományból csak 20 000 korona gyűlt össze, és annak legnagyobb részét is a zsidó hitközség tagjai adták össze.

[4] Bácska társadalmi élete. Szerkesztette Csoór Gábor, é. n., 208.

[5] Lásd az 1. jegyzetet.

[6] Optužnica Državnog tužilaca od 27. februara 1931 god. i presuda kod Državnog suda za zaštitu države u Beogradu 31. marta 1931 god. br. 279/80.

[7] Temerini Újság, I. évfolyam, 17. szám, 1928. december 23.

[8] Matuska Márton: Szülőföldem hatvan évvel ezelőtt. Temerini Újság, 1987. március 12–május 21.

[9] Temerini Újság, IV. évfolyam, 27. szám, 1931. július 5.

[10] Schossberger Ignácz, Schossberger Simon tojás- és baromfi-nagykereskedőnek volt az édesapja. Két tanyájuk volt, egy a temerini határban, egy pedig a csúrogi határban. Fuvarosaival gyakran kivitette magát földjére, a tanyára. Egy napon a kora reggeli órákban akart indulni, nem várta meg a kocsisát, átszólt szomszédjának, Pásztor Andrásnak:

– András bácsi, kimegyünk a csúrogi tanyára? Kivinne?

– Lehet, ha akarja.

András bácsi befogott egy lovat a kocsiba, és kora hajnalban elindultak.

Egyszer odaszólt az öreg:

– András bácsi, nem gondolja, hogy majd már imára harangoznak?

– De, ott tartunk négy óra körül.

– Nem lesz jó, ha elmondjuk a mienket, a reggelinket?

Öregapó a lőcsre tette kalapját, keresztet vetett, mondta imáját.

Ignácz bácsi, a tejes úr (így hívták a népek) nyakába tette az imaszíjat, lekászálódott a kocsiról, letérdelt a földre és elkezdte mormolni az imát. Amikor befejezte, felszállva a kocsira, ahogy a szíjat rakosgatta, az lecsúszott, lelógott a kocsi oldalára.

– András bácsi, álljon meg! Az imádság a kerék köré csavarodott! No, most, András bácsi, maga mondja meg, mit hisz?

– Én hiszek az egy Istenben.

– Szomszéd, én is, tudja egy az, csak maguk a Máriát is tartják, mi meg nem. Különben, András bácsi, egy az, egy az.

(Elmondta Pásztor Ilona, 1929)

Az imaszíj a Mózes-törvény egyes részleteit tartalmazó dobozka felerősítésére szolgáló szíj, amelyet a reggeli imához minden izraelita férfinak viselnie kellett. Egy dobozkát a homlokra, a másikat a bal karra (szív közelében viselték). Magyar Katolikus Lexikon, V. kötet, 2000, 261.

[11] Temerini Újság, XIII. évfolyam, 45. szám, 1940. november 3.

[12] Mészáros Sándor: Beszélgetés dr. Treuer Lászlóval. Újvidék, 1968 áprilisában (kézirat)

[13] Szirmai Károly: Önkeresés, önéletrajz. Verbász, 1970

IRODALOM

Ökrész Károly: Míg Temerinbe' magyar szántani fog... Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1999
Temerini Újság, I–XIII. évfolyam, 1927–1940
Pavle Šosberger: Jevreji u Vojvodini, Novi Sad, 1998
Pejin Attila: A zentai zsidóság története, Zenta, 2003